

УДК 281.9:264-74:159.923.2(=161.2)

Мельничук Ю. І.,
аспірантка кафедри філософії та релігієзнавства Донецького державного
університету інформатики і штучного інтелекту

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ПРОПОВІДЬ ЯК САМОЧИННИК ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

У статті крізь призму історизму розглянуті тенденції розвитку української проповідницької традиції. Проаналізовано особливості формування української визначеності через проповідницьку діяльність відомих представників українського православ'я.

Ключові слова: проповідь, слово, народна мова, Українська православна церква, проповідницька традиція, національне самоусвідомлення, трансформація проповіді.

Украинская православная проповедь как фактор формирования национального самосознания

В статье сквозь призму историзма рассмотрены тенденции развития украинской проповеднической традиции. Проанализированы особенности формирования украинской определенности через проповедническую деятельность известных представителей украинского православия.

Ключевые слова: проповедь, слово, народный язык, Украинская православная церковь, проповедническая традиция, национальное самосознание, трансформация проповеди.

Ukrainian orthodox sermon as factor of forming of national consciousness

In the article through the prism of historical method progress of Ukrainian preaching tradition trends are considered. The features of forming of Ukrainian definiteness are analysed through preaching activity of the known representatives of Ukrainian orthodoxy.

Keywords: Sermon, Word, folk language, Ukrainian Orthodox Church, preaching tradition, transformation of sermon.

Проповідь має давню історію, її варто прослідкувати ще з Нагірної проповіді Ісуса Христа та наставляння апостолів. Власне українська проповідницька традиція започатковується із хрещення Київської Русі, коли православна церква стала для слов'ян одним із елементів боротьби

за національну ідентифікацію, в її основі відображались усі досягнення попередніх років розвитку християнства.

Проповідь – це своєрідний жанр церковної промови, який вбирає у себе та відображає модерністські ідеї, що стосується різних сфер життя людини. Дослідження цього неординарного явища дає можливість простежити історичні процеси, що відбуваються у суспільстві та залишають слід в релігійно-церковному житті. Розвідка має ґрунтуватись на філософсько-релігійному аналізі української православної проповіді, яку не можна повноцінно розглянути без з'ясування особливостей історичного виникнення стилю та вивчення постатей проповідників, що є представниками певної епохи.

Актуальність теми статті викликана тим, що джерелом формування духовності українського народу виступає християнство у православному вияві, що вплинуло і продовжує впливати на устрій людей, які є представниками певного соціуму, а проповідь виявляється культурним надбанням людства та засобом впливу на нього.

Завдання статті полягає в з'ясуванні особливостей розвитку української православної проповідницької традиції з тяжінням до розгляду промов виголошених українською мовою та впливу підбраного тексту на формування національної самосвідомості народу.

Проблема осмислення джерел формування національної самосвідомості, духовності є багатоплановою. Висвітлення різних аспектів цього питання можна віднайти у працях І Огієнка [7], В. Поліщука [8], Г. Ваца, А. Смельянцева [1], П. Жолтовського [4], А. Баханов [2], І. Недзегецього [5] та ін.

І. Огієнко у своїх працях обстоював думку, що церква – це душа народу. Тому “церква без рідної мови – це церква мертва, не дієва. Церква без душі”. У своїх розвідках він доводив необхідність використання рідної мови в церкві, що виступає як догмат для всього православ'я освячений Св. Письмом, Св. отцями церкви та Церковним Переданням. “Ось тому кожна Православна Церква має свою рідну богослужбову мову: грецьку, грузинську, арабську, коптську, румунську, російську, т. ін., цебто і українську” [7, с.60]. Як зазначає дослідник, із самого початку зародження християнства не надавалось привілеїям якись одній мові, Ісус Христос посилаючи апостолів проповідувати Євангелію кожному народові його рідною мовою та зсилає на них Духа Святого, і тим самим навчає їх різних мов. Згідно Діянъ апостолів: “Всі ж вони сповнились Духом Святим і почали говорити іншими мовами, як Дух їм додав провіщати... А коли зчинився оцей гомін. Зібрався великий натовп народу і дивувалися, бо кожен з них чув, як учні розмовляють

їхньою мовою...” (Дії, 2.1:4,6). Апостол Павло у першому Посланні до коринфян подав власну науку про значимість і необхідність живої мови в церкві: “... Бо коли я молюся незнайомою мовою. То хоч дух мій молиться, але мій розум залишається без плоду.... але в церкві хочу краще сказати п’ять слів розумом моїм, щоб і інших навчати. Ніж десять тисяч слів незрозумілою мовою...” (Кор, 14: 14-19). Таку ж позицію стосовно шанобливого ставлення до рідної мови кожного народу ми можемо віднайти й у Старому Заповіті(6, 1.22,3.12).

Представник проповідництва III століття Ориген пише про рідну мову в церкві так: “греки під час молитви вживають грецьких слів, римляни-римських. Кожен народ молиться й по змозі славить Бога своєю власною мовою і Господь чує всіх, хто молиться, на своїх мовах...”

Силу народної мови для віри зазначає Н. Туницький “Народна мова в богослужінні і літературі, це – велика сила, що охороняє віру. Без неї сама християнська проповідь була б позбавлена свого життєвого значення...”[7, с.65].

Уже в літературі XI ст., як вважає В. Поліщук, чітко визначились два типи проповідей – повчальні (дидактичні) й урочисті з відповідними темами і вираженими засобами. “Аскетичні” моральні проповіді Феодосія Печерського та урочиста проповідь митрополита Іларіона “Слово про Закон і Благодать” виразно означали існування двох формально-змістові тенденції українського проповідництва епохи Середньовіччя [8].

Проповідь “Слово про закон і благодать” Іларіона пройнята символізмом, антитезами та іншими прийомами візантійського красномовства: “Прежде закон, потом благодать; прежде тень, потом истина...”[9]. Також варто не оминати увагою літературну та проповідницьку діяльність Кирила Турівського, проповіді якого наповнені символічним, таємничо-духовним змістом сприйняття євангельських подій та реалій життя. Проповіді XII століття відіграли важливу роль у становленні та розвитку релігійних потреб суспільства.

Українська церква від самого свого початку мала Св. Письмо (найперше й найголовніше джерело церковного життя та виголошених проповідей) зрозумілою мовою, наприклад: Остромирове євангеліє, написане в Києві 1056 р., Київське євангеліє 1092 р. й т. ін. А з XVI століття з’являється ціла низка перекладів Св. Письма на живу українську мову, наприклад: Пересопницьке євангеліє 1556 р., Новий заповіт Негалевського 1581 р., Крехівський апостол 1560-х рр. т. ін., виникає багато учительних євангелій, що читалися по церквах разом з відповідною проповіддю розмовною українською мовою. В Україні з’явилась перша друкована Біблія — Біблія Острозька 1581 р. Усе це, а особливо

Св. Письмо живою мовою, християнізувало народ, робило його боголюбним і вже тим самим зміцнювало основи національної культури [7, с. 68].

Уже з XVI ст. Україна мала багато прикладів церковних проповідей, що були виголошені народною мовою. У період XVI — XVII ст. церковна проповідь набула особливого розвитку, свідченням чого стали десятки томів проповідей. У церкві була навіть окрема посада “казнодія”, проповідника, що додатково вказує на значимість проповіді. яка стала важливою частиною богослужінь. Деякі проповідники, наприклад Йоаникий Галятовський, Антоній Радиволовський, Лазар Баранович та інші, стали відомими й далеко за межами України [7, с. 70].

Під оболонкою проповіді, в якій використовувались тексти Святого Письма в поєднанні з вмістом реальних явищ і поняття, шукали прихований містичний зміст. Наприклад, І. Галятовський бачив у Святому Письмі зміст “літеральний, моральний, алегоричний, анагогічний. Літеральний сенс належить до історії, моральний належить до звичаїв добрих, которі повинна душа наша заховати... алегоричний належить до церкви воюючої, яка на землі знаходиться, анагогічний сенс належить до церкви тріумфуючої, яка знайдеться в небі” [4, 19]. Таким чином, можна прирівняти мову, якою виголошена проповідь, до своєрідного семи, за допомогою якої відбувається передання певної інформації від проповідника (як носія божественного слова) до віруючого, тому важливо, щоб текст був виголошений зрозумілою, національною мовою.

Українська мова (жива мова) дуже рано входить до церковного вжитку. Найперше її використання ми можемо спостерігати у зразках проповідей XI ст., більше – у XVI – XVII ст., коли їх роль у духовному житті українців, враховуючи тогочасні історичні реалії, була відчутною – діяльність І. Галятовського, А. Радиволовського та інших, що залишили по собі значну кількість церковних проповідей, які були написані тодішньою українською літературною мовою [7, с. 32].

Таким чином, І. Огієнко намагається у своїх працях показати місце Української православної церкви у формуванні національної свідомості та культури. Як вважає дослідник К. Недзегельський, І. Огієнко намагається захистити українську православну традицію та виокремити її з поміж інших [7, с. 56].

Дослідженням української православної проповіді XVII ст. займається О. Розумка, яка визначає тогочасний вид проповіді як самооцінне оригінальне явище.

Аналізуючи проповіді XVII століття зазначимо, що проповідниками були освідченні і прогресивні діячі – К. Транквіліон-Ставровецький,

Л.Карпович, П.Могила, Л.Баранович, які не лише викладали основи віровчення, а й намагались дбати про освітній рівень та свідомість парафіян. Проповіді мали яскраво виражений схоластичний характер, через що їх можна умовно поділити на такі види: догматичні, морально-логічні (структура яких була запозичена із формальної логіки і зводилась до їх дотримання при викладі матеріалу), діалектично-софістичні (побудовані на запитаннях), алегоричні. Джерелами проповідей є не лише Біблія і діяння святих отців, але й апокрифи, історичні постаті та події. У цей період при виголошенні Слова використовувались різноманітні риторичні засоби, що поєднувались із логічними формами.

Якщо розглядати проповіді XVIII – початку XIX ст., то варто зауважити, що вони мали морально – практичний характер, що було зумовлене історичними особливостями розвитку українського суспільства, проникненням різноманітних вчень. Проповіді були звичайним явищем, що складала необхідну сутнісну частину богослужіння. Українське слово розвивається під впливом російської проповідницької традиції. Яскравими представниками цього періоду можна вважати: Іоана Леванди (проповіді якого мали не лише внутрішню, але й зовнішню форму та були наділені силою одухотворення, що сильно впливало на адепта), Філарета (його проповіді відзначаються тісним взаємозв’язком з життям), Інокентія, архієпископа Херсонського (проповіді якого характеризуються яскравими барвами, емоційністю та образністю). Основними ознаками їхньої проповіді вважали простоту, переконливість, майстерне володіння словом[2, с.2]. Дослідження проповідницької діяльності вищезазначених релігійно-церковних діячів, ораторів-проповідників можемо віднайти, зокрема, у працях А. Баханова, І. Авдієва, М. Барсова та інших.

Українська проповідницька традиція визначається як явище, що поєднує національну духовну традицію із традицією православної церкви[10, с.95].

Проповідь як явище духовного світу впродовж століть розвивається. На доказ цього ми можемо віднайти ряд наукових розвідок, що стосуються особливостей проповідей І. Галятовського, І. Златоуста, Г. Богослова, В. Липківського. Наприклад, Володимир Поліщук вважає, що переконливим свідченням розвитку української проповіді є видання у 20-х рр. XX ст. книги Василя Липківського “Проповіді на неділі й свята: Слово Христове до Українського народу”. У цьому збірнику вміщено 194 проповіді, що впорядковані відповідно до річного церковного календаря. В абсолютній більшості проповідей Василь Липківський звертає увагу й на “світський” часопростір із його різногранним зміс-

том. Дослідник вважає, що проповіді мають не – аскетичний характер, оскільки в них життєствердна сутність, світла, радісна... [10,с.95].

Не залишилось поза увагою висловлювання тез, що стосуються рідної мови, за образним висловом В. Липківського “розум – це є око душі”. Фактор національного присутній у проповідях багатьох проповідників і вважається власне українським чинником. Досить часто ми можемо спостерігати апелювання сугестора до персоналій, постатей, що є носіями і творцями української історії. Цікавими, зокрема, є проповіді, що стосуються власне рідної мови, що є шляхом до Бога (“Рідна мова в церкві” В. Липківського), автор звертає увагу та аналізує ситуацію “Сумно, що така неповага народу до рідної мови в церкві тягне за собою неповагу до самих себе, до своєї нації, – нерозуміння своєї національної гідності” [8]. Промови є полемічними, що є рисою української церковної проповіді починаючи від княжих часів.

Релігія, існуючи протягом сторіч у свідомості людей тісно переплітається з національною самосвідомістю, тому національне і релігійне відродження тісно взаємопов’язані.

Кінець ХХ – поч. ХХІ ст. відзначився посиленням інтересом українського народу до релігії. Зокрема віру ідентифікують невід’ємну домінують українського етносу ще з давніх-давен. У зазначений період збільшується кількість віруючих, зростає кількість релігійних організацій і церква постає активним елементом соціуму. Ряд дослідників (Г.Д. Вац, А.П. Смелянцев, І. Огієнко та ін.) акцентують увагу на винятковій ролі церкви у державотворчому процесі від князівських часів і до сьогодення. Будь-які соціальні, економічні зміни у суспільстві знаходять відображення у церковних промовах. Церква є відокремленим інститутом від держави, та як сформувалось в історії українського православ’я, ці взаємостосунки були двосторонніми і далеко не ідеальними.

Релігія є невід’ємним елементом формування нації. Специфікою релігії є те, що вона істотно допомагає усвідомленню нацією своєї самоцінності і самодостотності. Саме з православними ідеями пов’язувались головні цінності нації, захист яких консолідував український народ і утверджував самосвідомість. Впливаючи на національну свідомість за допомогою проповіді, Українська православна церква інтерпретує світ людини, формує світогляд і світорозуміння, а основою взаємозв’язку є релігійна традиція. Будь-яка релігійна традиція відтворює той чи інший тип внутрішнього світу людини[1,с.2].

На сьогоднішній день православні храми, книги, збірники проповідей, духовна музика є елементом культурної спадщини народу. Проповідь залишається динамічним явищем, що має чітку схематичність

та прив’язаність до певної життєвої ситуації, в ній яскраво виражена дидактична сутність.

На сьогоднішній день серед відомих, яскравих постатей, що займаються виголошенням публічних промов, настанов, можна назвати Митрополита Володимира, митрополита Філарета, Ігумена Димитрія (Рудюка). У своїх проповідях вони акцентують увагу на становищі Української православної церкви в сучасних умовах.

Зокрема, Ігумен Димитрій, у своїй проповіді “Духовний пастир нації”, відстоює думку, що діяльність ряду персоналій сприяла утвердженню серед людей християнської апостольської проповіді, духовних і моральних цінностей, спасительної віри і благочестя [3]. Для аргументації думки щодо національних особливостей промов, він використовує життєвий досвід та приклади з історії становлення української державності, розглядає різні етапи становлення, оновлення української православної церкви та визначає, що Українське православ’я завжди було самобутнім, мало багато власних особливостей, зберігало традиції і звичаї народу. У своїй проповіді Ігумен Димитрій наголошує на винятковій ролі діяльності Патріарха Філарета у становленні Української православної церкви. Вплив його проповідей на формування національної самосвідомості віруючого, що базується на пізнанні основних догматах православного віровчення, визначає духовні та моральні цінності віри українського народу у становленні власної незалежності.

Отже, простежуючи розвиток та трансформацію української православної проповіді, від княжих часів і до сьогодні, в якій використовується українська мова, можемо визначити ряд її особливостей. Передусім, варто зазначити, про наслідування проповідницьких традицій, заснованих ще з давніх часів Оригеном та Златоустом. По-друге, національна спрямованість, самобутність виголошеного Слова виражена бажанням відновити традиції встановлені з періоду хрещення. По-третє, проголошення проповідей зрозумілою вірянам мовою, оскільки основою віри має бути чітке, усвідомлене розуміння православного віровчення. По-четверте, дидактичний (повчальних) характер проповідей. По-п’яте, використання у проповідях релігійної тематики із пристосуванням її до реалій сьогодні. Не залишається поза увагу і те, що проповідник обов’язково має досконало знати засади віровчення та майстерно оперувати словом, використовуючи при цьому усі засоби риторики.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вац Г. “Православ’я у національному відродженні України” / Г. Вац.,

- А. Смелянцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/.../VMSU/2007-02/07vgdyii.htm
2. Баханов А. Погляди Інокентія Борисова на проповідь і проповідницьку діяльність в оцінках дослідників XIX ст. / Баханов А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/.../intelekt/2008_6/23.pdf
3. Рудюк Д. Духовний пастир нації / Дмитрій Рудюк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoslav.kiev.ua>.
4. Жолтовський П. Художнє життя на Україні / П. Жолтовський – К. : Наукова думка, 1983. – 179 с., іл.
5. Недзегельський К. Іван Огієнко про роль релігії в українському національному житті / К. Недзегельський // Українське релігієзнавство. – №19. -К. : [б.м.в.], 2001. – С. 54-61.
6. Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа з додатками Псалмів. -Торонто, 1991. – 487 с.
7. Огієнко І. Мова українська була вже мовою Церкви. Нарис з історії культурного життя Церкви Української / І. Огієнко. – Тарнів : [б.м.в.], 1921 р. – 32с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoslav.kiev.ua>
8. Поліщук В. Проповідь митрополита Василя Липківського: тягливість традиції й нові аскетичні жанри / В. Поліщук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: bulletin.cdu.edu.ua/.../2007/v116/v116pp39-49.pdf
9. Слово про Закон і благодать Іларіона // Список ГИМ Син. № 591 (Збір-ка 2-ї пол. ХУ ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://philologos.narod.ru/sophia/slovoz.htm>
10. Українська проповідницька культура // Українське релігієзнавство. – 2003. – № 26. – С. 90-100.